

Бундюк О. В.,
аспірант кафедри слов'янської та германської філології
Донбаського державного педагогічного університету

ДО ТЕОРІЇ ПАРАДИГМАТИКИ В ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. Статтю присвячено аналізу вживання термінологічного ряду «парадигма – парадигматика – парадигматичні відносини» на різних рівнях мови в лінгвістичних працях українських, російських і зарубіжних мовознавців.

Ключові слова: парадигма, гіперпарадигма, трансформаційний аналіз, теорія поля, асоціативний ряд, опозиція.

Постановка проблеми. Поняття парадигматики й синтагматики в лінгвістиці пов'язують з ім'ям Ф. де Соссюра. Парадигматика розглядається як сфера закономірного варіювання одиниць, які можуть зустрічатися в одній і тій же позиції, тоді як синтагматика припускає закономірне зчеплення одиниць у лінійній послідовності в мовленні.

Якщо раніше існувала тенденція до отождолення понять «система» та «парадигма», «мовлення» та «синтагматика», то останнім часом обидва види відносин приписуються системі мови [20, с. 102–103]. Ю.М. Скребнев зазначає: «Мова одночасно є і парадигматикою елементарних одиниць, і парадигматикою послідовностей (синтагм)» [14, с. 64].

Метою статті є спроба проаналізувати випадки вживання термінологічного ряду «парадигма – парадигматика – парадигматичні відносини» в лінгвістично-історіографічному аспекті в дослідженнях деяких російських, українських і зарубіжних лінгвістів. Досягнення поставленої мети видається можливим за умов вирішення таких завдань: 1) розкриття специфіки вживання термінів «парадигма», «парадигматика», «парадигматичні відносини» на різних рівнях мови; 2) виявлення відмінностей трактування термінів на різних рівнях мови; 3) визначення пріоритетних напрямів подальшого вивчення явища парадигматики в мовознавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генетично та з позиції своєї беззаперечності й загального визнання основною сферою поняття «парадигма» є морфологія. О.С. Ахманова наводить два визначення парадигми: «1) сукупність флективних змін, які слугують зразком формоутворення для цієї частини мови; 2) сукупність форм словозміни цієї лексичної одиниці, сукупність словоформ, які складають цю лексему» [2]. Деякі лінгвісти говорять про окремі парадигми (наприклад, «парадигма однини», «парадигма теперішнього часу дієслова») та повні парадигми, які являють собою суму окремих парадигм конкретного слова. У «Граматичній сучасної російської мови» за складом форм дієслів і прикметників, які входять до парадигми, виділяються парадигми звужені, розширені та комплексні. Звуженою називається парадигма, представлена лише синтетичними формами для вираження основних категоріальних значень слова; розширена парадигма (наприклад, дієслів) включає аналітичні форми, для прикметників – неатрибутивні (короткі) форми. Крім того, особливо виділяється неповна парадигма, у складі якої відсутні одна або декілька словоформ [3, с. 367–368].

Таким чином, у морфології поняття парадигми розглядається насамперед у зв'язку з поняттям граматичної категорії,

оскільки будь-яка словозмінна парадигма співвідноситься з граматичною категорією, яку можна охарактеризувати як «граматичне значення, реалізоване в протиставлених членах» [18, с. 5].

У загальній постановці питання поняття парадигматики в синтаксисі також сходять до ідей Ф. де Соссюра. Однак становлення парадигматики в синтаксисі безпосередньо стимулювалося методом трансформаційного аналізу [4, с. 108]. Різноманіття позицій щодо синтаксичної парадигматики зумовлюється насамперед різними критеріями вияву парадигматичних властивостей синтаксичних структур, тобто більш широким або більш лінгвістично чітким поняттям парадигми, її об'єму та інших параметрів.

Найбільш розширене трактування синтаксичної парадигми надано в концепції Д.С. Уорта, який розглядав як членів однієї синтаксичної парадигми будь-які конструкції, так чи інакше співвідносні з однією й тією ж позамовною ситуацією. Серед деяких із таких конструкцій важко встановити навіть синонімічні зв'язки в більш-менш чіткому сенсі, наприклад: *Студенти читають книгу – Книга, яка читається студентами – Студенти, які читають книгу* тощо [26]. Не випадковим є той факт, що для опису парадигми, яка об'єднує гетерогенні у формальному плані синтаксичні структури, Д.С. Уорт надає досить складну класифікацію синтаксичних парадигм. Він розрізняє прості й комплексні парадигми. Якщо прості парадигми характеризуються наявністю певного структурного та семантичного інваріанта на рівні речення (*Я писав – Я буду писати – Я пишу; Він професор – Він був професором – Він буде професором*), то доволі складну картину являють собою комплексні парадигми, які мають ієрархічну будову. Виділяється гіпертагма, тобто своєрідна гіперпарадигма, наприклад: *Студент читає книгу – Книга читається студентом – Книга, яка читається студентом – Студент, який читає книгу* тощо. Тагми у свою чергу складаються з алогам: *Студент читає, читав, буде читати книгу* (зміна часу), *Студент читає книгу, книги* (відмінності в числі) тощо.

В.Г. Адмоні включає в одну парадигму різноманітні логіко-граматичні типи речень і словосполучень, які знаходяться у відносинах синонімічної суплементності. Наприклад, членами однієї парадигми є *Після того, як приїхав* та *Приїхавши* [1, с. 12], серед яких легко встановити синонімічні відносини; вони мають одні й ті самі вищо-часові характеристики.

Т.П. Ломтев розробляє теорію парадигми з огляду на синонімію на рівні речення, яка обумовлена можливостями взаємозаміни тих чи інших лексичних наповнювачів моделі речення: *Командир вручив бійцю орден – Командир нагородив бійця орденом – Командиром орден вручено бійцеві* тощо. В одну парадигму, названу парадигматичною серією, Т.П. Ломтев включає також речення, які не мають нічого спільного в сенсі лексичного наповнення, проте граматичні відносини між якими є тотожними: *Петро любив Івана – Федір зневажає Сергія – Павло ненавидів Сергія* тощо [5, с. 33–36].

Прагнення до більш чіткого визначення синтаксичної парадигматики приводить до відмови від критерію синонімічності різноструктурних моделей та до збереження єдності принципів виділення синтаксичних і словозмінних парадигм (праці С.О. Седельнікова, П. Адамця, В. Грабе).

Дещо інакше підходить до визначення й характеристики синтаксичних парадигм О.І. Москальська, хоча вона також вважає, що необхідно дотримуватися єдиного принципу виділення парадигми на рівні морфології та синтаксису. Парадигма речення визначається О.І. Москальською як «багатомірна система граматичних форм речення, протиставлених за метою висловлювання, за ствердженням/запереченням, за модальністю» [7, с. 7].

Поняття парадигми та поняття моделі речення виявляються в концепції О.І. Москальської тісно взаємопов'язаними, парадигма ставиться в пряму залежність від виокремлення того «синтаксичного мінімуму», або обов'язкового структурного мінімуму речення, який саме може вважатися його моделлю [8, с. 84]. Основними видами опозицій, які визначають суть парадигми речення, О.І. Москальська вважає опозиції трьох форм речення за метою висловлювання: розповідне речення – питальне речення – спонукальне речення. Цей тричленний парадигматичний ряд можна представити у вигляді двох бінарних опозицій: неспонукальність – спонукальність та твердження – питання. Два види опозицій є ієрархічно нерівноцінними, оскільки друга опозиція виявляється в складі одного із членів першої опозиції – неспонукальності. Вказані опозиції О.І. Москальська називає граматичними значеннями, які лежать в основі граматичної категорії речення, яку можна визначити як категорію мети висловлювання [7, с. 105].

Якщо до цього часу мова йшла про те, що синтаксична парадигма розглядається з точки зору збереження/незбереження тотожності моделі за наявності внутрішньомодельних модифікацій або, відповідно, виходу за межі однієї моделі (у цьому разі лінгвісти мають справу з міжмодельними модифікаціями), то принципово інший підхід до теорії синтаксичної парадигматики пов'язаний із розрізненням двох рівнів членування речення: синтаксичного й логіко-граматичного (у термінології В.З. Панфілова) або конструктивно-синтаксичного й комунікативно-синтаксичного (у термінології І.П. Распопова).

В.З. Панфілов розглядає питання парадигматики речення у зв'язку з такими питаннями теорії речення, як рівні членування речення, роль суб'єктивної та об'єктивної модальності в конструюванні структури речення залежно від типологічних особливостей мови, співвідношенням структури слова із членуванням речення в різних мовах тощо [9, с. 3–16]. З огляду на положення про те, що виділяються два рівні структури речення (синтаксичний і логіко-граматичний), В.З. Панфілов підкреслює, що логіко-граматичний рівень є не чисто логічним, а й мовним, оскільки суб'єктно-предикатна структура висловлюваної думки фіксується в реченні певними формальними мовними засобами. Застосований деякими лінгвістами термін «актуальне, комунікативне членування» В.З. Панфілов відкидає як невдалий та оперує терміном «логіко-граматичне членування», оскільки «логіко-граматичне членування речення має місце не лише в процесі комунікації, а й у внутрішньому мовленні» [10, с. 121]. На відміну від лінгвістів, які вважають обов'язковим для кожного речення та його парадигматики лише об'єктивно-модальне значення [3, с. 542], учений вказує, що суб'єктивна модальність також складає невід'ємну властивість змісту речення, і речення, які передають

один і той же конкретний зміст, проте різняться вираженою в них суб'єктивною модальністю, утворюють формально-граматичну парадигму [11, с. 42]. В.З. Панфілов стверджує: «Диференціація речень за характером суб'єктивної модальності є диференціацією речень за їх формою, і різноманітні види цих речень утворюють формальний парадигматичний ряд. Так, наприклад, у російській мові такий парадигматичний ряд утворюють речення *Он пришел – Он, может быть, пришел – Он, конечно, пришел*. У першому з них виражається модальне значення простої достовірності, у другому – модальне значення проблематичної достовірності, в останньому – модальне значення категоричної достовірності» [12, с. 248]. Значимість об'єктивної й суб'єктивної модальності для структури речення залежить від типологічних особливостей мови. У зв'язку із цим В.З. Панфілов зазначає: «У мовах різної типології об'єктивна й суб'єктивна модальності, як і відповідні рівні членування речення, на яких вони функціонують, відіграють різну роль у конституюванні структури речення» [11, с. 45]. Таким чином, наявність двох рівнів членування речення та, відповідно, двох видів модальності, а також складне взаємне переплетення останніх у різних мовах повинні враховуватися під час виявлення інвентарю моделей речення, а також під час характеристики його парадигматики.

І.П. Распопов розрізняє два аспекти речення: конструктивно-синтаксичний і комунікативно-синтаксичний. З позиції конструктивного синтаксису І.П. Распопов виділяє такі парадигми: 1) парадигму за лінією категорії особи (*Хтось постукав у двері; Човен відносить у море; Хворому не спалося* тощо); 2) парадигму за категорією стану (*Батько зустрічає сина; Батько зустрічається із сином* тощо). З позиції комунікативно-синтаксису він розрізняє такі парадигми: 1) парадигму за цільовим призначенням (розповідний, питальний і спонукальний типи речення); 2) парадигму за комунікативною перспективою, яка є тричленною: а) *Прийшла осінь* (без особливого наголосу); б) *Прийшла осінь* (з наголосом); в) *Осінь прийшла* (з наголосом на присудку). Парадигма за цільовим призначенням складається з комбінації двох частин парадигм, одна з яких конституюється розповідними (питальними) та спонукальними реченнями, а інша – розповідними й питальними реченнями. Парадигма «розповідні й питальні речення» є за своєю формальною природою лексико-граматичною парадигмою, оскільки в питальному реченні можуть використовуватися спеціальні лексичні знаки вираження питання – питальні займенники та питальні частки (*Ми сьогодні підемо до театру – Хто сьогодні піде до театру? – Чи підемо ми сьогодні до театру? – Хіба ми підемо сьогодні до театру?*) [13, с. 436].

Таки чином, різні підходи до теорії синтаксичної парадигматики обумовлюються тим, що речення є багатомірною одиницею. В одному випадку опорою парадигми слугують предикативні характеристики речення; у другому випадку як така опора виступає критерій синонімічності структур; у третьому випадку стрижень парадигми речення складає протиставлення за метою висловлювання, а також (спів)існування двох взаємопов'язаних аспектів синтаксису: конструктивного й комунікативного (В.З. Панфілов, І.П. Распопов). У різних концепціях спостерігаються різні градації чіткості та лінгвістичної строгості в підході до самого поняття синтаксичної парадигматики. Вирішальною, однак, є відповідь на питання, чим є парадигма: системою внутрішньоструктурних (внутрішньомодельних) модифікацій чи сукупністю міжмодельних модифікацій (О.І. Москальська).

Визнання існування парадигматичних відношень у лексиці тягне за собою також визнання її системної структурованості. Загальноприйнятою нині можна вважати позицію, згідно з якою в лексико-семантичній системі мови існують парадигматичні класи. Спірним вважаємо, однак, питання про те, на якому рівні внутрішнього членування слів одного семантичного розряду (наприклад, частини мови) можна говорити про парадигматичні класи і, відповідно, парадигматичні відносини між словами та їх групами.

У концепції А.А. Уфимцевої парадигматичні відношення в лексиці з'являються під час рубрикації слів у межах частини мови, тобто під час виявлення другого ряду залежностей типу «живі/неживі», «обчислювані/необчислювані» тощо. Під лексичною парадигматикою А.А. Уфимцева розуміє «сферу змістовних відношень лексичних одиниць, протиставлених за їх предметним значенням у межах тих або інших семантичних розрядів слів у системі мови» [17, с. 436]. Науковець кваліфікує відношення між частинами мови як парадигматичні. На її думку, до основних типів парадигматичних відношень слів належать такі, які присутні на трьох різних рівнях, що відрізняються один від одного широтою охоплення та ступенем узагальнення угруповань слів [17, с. 436]: 1) перший, вищий рівень, складають семантичні класи слів, які виражають предметність, дію, ознаку тощо, тобто рівень частин мови; 2) рівень семантичних категорій мови (наприклад, назви конкретних/абстрактних понять, назви живих/неживих предметів, назви обчислюваних/необчислюваних предметів тощо); 3) рівень лексико-семантичних парадигм (наприклад, синоніми, антоніми, лексико-семантичні групи, понятійні поля тощо). В.М. Солнцев наголошує: «Елементи мови несуть у собі потенційну здатність утворювати класи або парадигми. Парадигматичні відношення можна назвати внутрішньокласовими відношеннями між елементами, які утворюють один клас» [15, с. 69]. Таким чином, можна визнати парадигмами всі класи слів, у тому числі частини мови, оскільки вони також визначаються як парадигматичні класи [2], що дозволяє постулювати ієрархію парадигм, у якій частини мови утворюють ніби гіперпарадигму.

Поняття лексико-семантичної парадигми є настільки об'ємним і розпливчастим, що, з одного боку, охоплює практично неосяжний клас слів (наприклад, частини мови), а з іншого – кількісно мінімальну лексико-семантичну парадигму утворює антонімічна пара. Е.М. Меднікова відмічає: «Оскільки основою лексико-семантичної парадигми є семантичне протиставлення слів, які до неї входять, парадигматичний характер відношень найбільш наглядно проявляється в антонімії» [6, с. 11]. Опозиційне протиставлення семантичних компонентів мовних одиниць, на переконання Е. Бендикса, є ознакою наявності між ними парадигматичних відношень [21, с. 1]. Ф. Лаунсбері розглядає як парадигму будь-яку кількість одиниць, що задовольняє дві вимоги: 1) значення кожної одиниці має спільну ознаку зі значеннями всіх інших одиниць цієї множини; 2) значення кожної одиниці відрізняється від значення інших одиниць однією або декількома ознаками. Так, терміни спорідненості, на його думку, мають подібні ознаки [24, с. 1073–1074].

Однією з вагомих властивостей парадигматичних відношень у лексиці є її ієрархічна організація. «Ступінчастість» та «інклюзивність» смислового змісту зумовлюються тим, що семи як понятійні абстрактні елементи не утворюють гомогенну групу, при цьому кожний більш конкретний елемент включає в себе більш загальні компоненти [25, с. 71–80]. Наявність у

семантичній структурі слова сем різних ступенів узагальнення приводить до того, що в лексиці виявляються класи слів різного в кількісному та якісному відношенні об'єму, що базуються на семах відповідних ступенів узагальнення. Ця обставина дозволяє говорити про ієрархію парадигм у лексико-семантичній системі мови.

Постулюючи існування ієрархічних відносин між семами, А. Греймас вказує на подвійну спрямованість цих відносин. Відношення окремих сем до узагальнених він називає гіпонімічним, в іншому разі мають місце гіперонімічні відношення [23, с. 23].

Д.М. Шмельов підкреслює не лише багатоступінчастість, а й неоднотипний характер парадигматичних відношень у лексиці: «Багато слів (узятих у тих самих значеннях) є водночас членами не однієї, а декількох лексико-семантичних парадигм <...> у яких вони протиставлені іншим словам за різними семантичними ознаками. Наприклад, у визначення лексичного значення слова *ріка* повинна ввійти вказівка на те, що це «водойма»: по-перше, певних розмірів, по-друге, певної форми, обумовленої характером течії, по-третє, природного походження. Так, за першою ознакою слову *ріка* протистоять такі слова, як *річка*, *струмок*, за другою – *протока*, *озеро*, *море*, *океан*, за третьою – *канал*, *ставок*, *водосховище*» [19, с. 190].

Говорячи про системність у лексиці, не можна не згадати про *теорію поля*, представники якої також прагнули довести, що словник мови – це не хаотична сукупність, а певним чином упорядкована множина одиниць. Взаємовідносини термінів «поле» й «лексична, лексико-семантична, семантична парадигма» є доволі складними. Інколи вони розглядаються як синоніми. Таке розуміння поля характерне, наприклад, для Е. Косеріу. Він визначає лексичне поле (*champ lexical*) або словесне поле (*Wortfeld*) як лексичну парадигму чи сукупність лексем, об'єднаних спільною лексичною цінністю (*valeur*) та протиставлених одна-одній завдяки мінімальним відмінностям у лексичному змісті, наприклад: *froid* (холодний), *tiède* (теплуватий), *chaude* (гарячий) тощо [22, с. 132].

Різні підходи до розуміння парадигматики в лінгвістиці закладено у вченні Ф. де Соссюра про асоціативні ряди. Однак найбільш рельєфно воно знаходить своє відображення й подальший розвиток у словотворенні. Учений зазначає: «Утворювані за розумовою асоціацією групи не обмежуються лише наблизенням термінів, які являють собою дещо спільне; розум охоплює також характер пов'язаних їх у кожному випадку відношень, тим самим створюючи стільки асоціативних рядів, скільки існує різних відносин» [16, с. 123].

Висновки. Таким чином, термін «парадигма», обслуговуючи всі рівні мови, характеризується неоднозначним трактуванням не лише щодо різних рівнів, а й у межах одного й того ж рівня. Спільним для всіх рівнів мови є розуміння парадигми як деякої сукупності, класу мовних одиниць (класу звуків і фонем, словоформ, похідних слів або словотвірних структур, форм речення, семем).

Парадигма в різних своїх проявах має ієрархічну структуру, тобто виділяються парадигми з більш узагальненою інваріантною ознакою, або великі парадигми, та парадигми з менш узагальненою інваріантною ознакою, або субпарадигми, малі парадигми.

Сфера вживання терміна «парадигма» перетинається зі сферою використання деяких суміжних лінгвістичних термінів, таких як «категорія», «поле», «клас», «лексико-семантична група» тощо, що позбавляє його термінологічної чіткості.

Література:

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони. – М.; Л.: Наука, 1964. – 106 с.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М., 1966. – 607 с.
3. Грамматика современного русского языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
4. Костинский Ю.М. Вопросы синтаксической парадигматики / Ю.М. Костинский // Вопросы языкознания. – 1969. – № 5. – С. 106–114.
5. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений (к вопросу о предмете синтаксиса) / Т.П. Ломтев // Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 33–36.
6. Медникова Э.М. Проблемы и методы исследования словарного состава: на материале современного английского языка: автореф. дисс. ... докт. филол. наук / Э.М. Медникова. – М., 1972. – 40 с.
7. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса / О.И. Москальская. – М.: Высшая школа, 1974. – 156 с.
8. Москальская О.И. К модели описания предложения / О.И. Москальская // Теория языка. Англистика. Кельтология / отв. ред. П.М. Алексеев. – М.: Наука, 1976. – 280 с.
9. Панфилов В.З. Языковые универсалии и типология предложения / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 3–16.
10. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания: гносеологические аспекты / В.З. Панфилов. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
11. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения / В.З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37–48.
12. Панфилов В.З. О структуре предложения / В.З. Панфилов // Zeichen und System der Sprache. – Берлин, 1966. – № 3. – С. 240–254.
13. Распопов И.П. Несколько замечаний о синтаксической парадигматике / И.П. Распопов // Вопросы языкознания. – 1969. – № 4. – С. 92–100.
14. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики / Ю.М. Скребнев. – Горький, 1975. – 175 с.
15. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев – М.: Наука, 1977. – 342 с.
16. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М., 1933. – 238 с.
17. Уфимцева А.А. Лексика / А.А. Уфимцева // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1972. – 565 с.
18. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике / Е.И. Шендельс. – М.: Высшая школа, 1970. – 204 с.
19. Шмелев Д.Н. Современный русский язык / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
20. Ярцева В.Н. О соотношении языка и речи / В.Н. Ярцева // Язык и речь: тезисы докл. межвуз. конф. – М., 1962. – С. 102–103.
21. Bendix E.H. Componential analysis of general vocabulary: The semantic structure of a set of verbs in English, Hindi, and Japanese / E.H. Bendix / Bloomington; The Hague, 1966. – 100 p.
22. Coseriu E. Lexekatische Strukturen / E. Coseriu // Tübinger Beiträge zur Linguistik. – Munich, 1970. – 232 s.
23. Greimas A.J. Semantique structural. Recherche de methode / A.J. Greimas. – Paris, 1966. – 262 p.
24. Lounsbury F.G. The structural analysis of kinship semantics / F.G. Lounsbury // Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics. – The Hague, 1964. – P. 1073–1074.
25. Popela J. The functional structure of linguistic units and system of language / J. Popela // TCLP. – 1966. – № 2. – P. 71–80.
26. Worth D.S. The role of transformations in the definition of syntagmas in Russian and Slavic languages / D.S. Worth // American contributions to the V International congress of slavists. – Sofia; The Hague, 1963. – P. 4–8.

Бундюк Е. В. К теории парадигматики в лингвистике

Аннотация. Статья посвящена анализу употребления терминологического ряда «парадигма – парадигматика – парадигматические отношения» на разных уровнях языка в лингвистических трудах украинских, российских и зарубежных языковедов.

Ключевые слова: парадигма, гиперпарадигма, трансформационный анализ, теория поля, ассоциативный ряд, оппозиция.

Bundiuk O. On the theory of paradigms in the linguistics

Summary. The article deals with the analysis of terms “paradigms – paradigmatic – paradigmatic relations” on the different language levels in the linguistic studies of the Ukrainian, Russian and foreign scholars.

Key words: paradigm, hyperparadigm, transformational analysis, field theory, associative line, opposition.